

Textual Criticism of the Unique Manuscript of the Second Part of *Zamji-Nāmeḥ*

Milad Jafarpour*¹, Ihsan Ahmad²

Received: 26/09/2022

Accepted: 26/12/2022

1. Introduction

The second part of *Zamji-Nāmeḥ*, known as Golzar Ali Ahmad Zamji, is a detailed report in the series of events of the first part. As a result of Ahmad Zamji's martyrdom in the first part, his son Ali bin Ahmed Zamji steps into the field of jihad and the narrator has tried to give a record of his condition and battles with the infidels of Daryabar in the second part. This period ends with the inevitable fate of the avengers. That is, the martyrdom of Ali Ahmad ends in the tomb of Abu Muslim Khorā sani. Accordingly, the end of the *Zamji-Nāmeḥ* saga is not only considered the final sequel of the first part, but it is also included in the group of stories surrounding *Abu Muslim-Nāmeḥ*, which have emerged as a result of a tradition of writing sequels.

* Corresponding Author's E-mail:
m.jafarpour@hsu.ac.ir

1.1. Objectives, questions, and assumptions

Among the peripheral stories of *Abu Muslim-Nāmeḥ*, of which only a name has been obtained, *Zamji-Nāmeḥ* is considered the first narration attached to it, only one part of which has been published, and the other two parts are still unexamined and unknown. The present research, by introducing and explaining the unique story aspects of the second part

1. Assistant professor of Persian Language & literature of Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.

<http://www.orcid.org/0000-0002-7446-7450>

2. Assistant professor of Persian Language & literature of Persian, University of the Punjab, Lahur, Pakestan.

<http://www.orcid.org/0000-0002-8261-3964>

of the *Zamji-Nāmeḥ*, will be considered as a direction building step in this field.

2. Codicology

2.1. The Manuscript in the library of Punjab University

In the catalogue of Persian manuscripts of the Central Library of Punjab University, Lahore, the characteristics of a Persian manuscript in one volume, under the title "Golzar Ali Ahmad Zamji" numbered "Pe II 2 / 5422" on 165 leaves (330 pages) is recorded. This manuscript is the basis of the current research report.

3. Textual criticism

3.1. Characteristics

3.1.1. Title

Since the title of both parts of this story is known as "*Zamji-Nāmeḥ*" due to the main role of Ahmad Zamji and his son, Ali, it seemed necessary to clarify "Zamji". In most sources, such as the *History of Beyhaq*, Zamaj, which is also written as "Zamij", refers to one of the areas of Beyhaq, Sabzevar (Beyhaghi, 2021, 54-55). Apparently, Ahmad Zamji was so well-known that the author of *Burhan-i Qati*, in the explanation of the word Zamj, writes that this area was one of the villages of Beyhaq and Sabzevar, and Ahmad Zamji is associated with it (Khalaf Tabrizi, 1963, V. 2 / P. 1030; Hedayat, n.d., P. 435; Dekhoda, 1998, V. 9/ P. 12915; Nafisi, 2535, V. 3/ P. 1773).

3.1.2. The field of origin

In the tradition of storytelling, the occurrence of a disaster and the focus on its consequences have a special place in the success of most stories, and according to the horizon of expectation that existed in the Iranian audience, the saga of *Abu Muslim-Nāmeḥ* seemed incomplete with the killing of Abu Muslim, and if his blood had not been avenged

on the enemies, *Abu Muslim-Nāmeḥ* would have been incomplete and unsuccessful. To this end, an imaginary movement had to be created so that the goal of Abu Muslim's uprising would be realized and Abu Muslim's blood would be avenged. *Zamji-Nāmeḥ* is the first series of narrations that emerged as the peripheral stories of *Abu Muslim-Nāmeḥ* in the tradition of series writing. The central character of *Zamji-Nāmeḥ* was Ahmad Zamji, who succeeded in revenge and killed the new Abbasid caliph, Abu Jaafar Dawaneqi, and then put Mansour (the same Abu Jaafar Dawaneqi) on the throne in his place. When Ahmad Zamji's uprising came to an end, he was killed due to an incident. In this way, the endless cycle of revenge, which was coming to an end, renewed. This time, the leadership of the uprising was in the hands of Ahmad's son, namely Ali Zamji, whose condition is presented in the second part of *Zamji-Nāmeḥ*.

3.1.3. Storyteller

The published *Abu Muslim-Nāmeḥ*, as well as the many incomplete and complete manuscripts that are available in this story is often the product of the mind and language of Abu Taher Tarsusi or is attributed to him, but it seems that *Zamji-Nāmeḥ* is most likely written by another narrator who lived long after Abu Taher. However, it is difficult and unlikely to determine his identity within the limited and scattered evidence.

3.1.4. Time and place of authorship

There is no documentation about the time and place of writing *Zamji-Nāmeḥ*, and the evidence indicates that the first part of *Zamji-Nāmeḥ*'s report, which was related to the circumstances of Ahmad bin Muhammad Zamji, was not newer than the 11th century of the lunar calendar. About the time of writing the second part of *Zamji-Nāmeḥ*, which is related to the work of Ali bin Ahmad Zamji, it is not possible

to give an exact opinion. Considering the passion of the people of Central Asia for *Abu Muslim-Nāmeḥ*, it is better to comment on the place where *Zamji-Nāmeḥ* was written, because most of the manuscripts of *Abu Muslim-Nāmeḥ* and *Zamji-Nāmeḥ* were written in Central Asian regions, and the vocabulary and syntax of the sentences and the pronunciation of some words also show the Persian style of Central Asia.

3.1.5. Structure

The story of *Gulzār Ali bin Ahmad Zamji*, like the first part of *Zamji-Nāmeḥ*, has a coherent and methodical structure, and the narrator has arranged the description of the life of Ali Ahmad Zamji from the time of the infidels' attack on Kamtoor and Ali Ahmad being assigned to repel them until his martyrdom, under fifty chapters. The structure of the form and content of the second volume is similar to the Central Asian narratives of the first part of *Zamji-Nāmeḥ*.

3.1.6. Language

The prose of the second part of *Zamji-Nāmeḥ* has a simple and fluent language, which is sometimes far from monotonous and in terms of grammar, it also suffers from problems and slips. The phrases of the text are often short and the brevity is disturbed, so it should be expected that some phrases appear vague and incomplete. Many inflectional and additional compounds are used in the descriptions of the text. Among other prominent linguistic features of this section, we can mention the presence of some Middle Asian Persian words and compounds. The second part of *Zamji-Nāmeḥ* has about eighty notable allusions and interpretations, some of which are unknown. In order to improve the literary level of his speech, the narrator has used only ninety verses throughout the narration, which seems to be few and

sometimes the weight and form of the verses are chaotic. Sometimes in the text, we will come across adverbial expressions.

3.2. Story elements

3.2.1. Narration

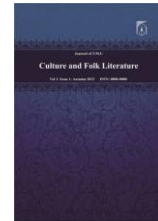
The second part of *Zamji-Nāmeḥ* reports a part of the life of the main character of the story and his condition at that time, so it is considered a long story. The plot of the story is of a linear type and in fifty parts. It tells the events that Ali Ahmad Zamji went through from the time he repelled the attack of the infidels up to his martyrdom.

3.2.2. Plot

The plot of *Zamji-Nāmeḥ* is relatively consistent and acceptable, which is not considered a special feature of it, because *Zamji-Nāmeḥ* is in the group of long stories and the narrator knows very well that he should not suffer from technical weakness on purpose and is forced to cover the series of stories from top to bottom. The narrator has arranged each chapter carefully so that while the narrative continues easily, the audience can also comprehend its content. Another characteristic that is evident in the plot of both parts of *Zamji-Nāmeḥ* is the repetition of themes, events, descriptions, and the uniformity of some details. In fact, this feature allows the audience to guess the outcome of each incident before its completion after a while.

3.2.3. Point of view

In the past, because stories are usually invented to be told and to listen to the storyteller, the point of view in them is the third person singular, and in this way, the narrator is present in all the scenes and informed of the events, so that he narrates them from his own point of view.

3.2.4. Character

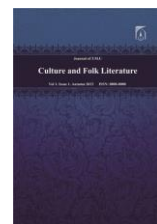
According to the estimation that are obtained from the second part of *Zamji-Nāmeḥ*, 236 characters are mentioned in this story. From this number, only fourteen people are women, while sixteen people are considered to be Ayyā rs. Most of the other names belong to the group of kings, generals, warriors, ministers, servants, and subordinates. In this part, except for Hamid Qutaiba, there is no more news about the characters of Abu Muslim's story, but we are faced with a new generation of fighters and Ayyā rs who are all children of the previously mentioned fighters and Ayyā rs. However, their characteristics and behavior have become different compared to their fathers and have become a little decadent.

3.2.5. Place and time

According to the evidence mentioned in *Zamji-Nāmeḥ*, in general, the element of place is identified and it is familiar in some positions of the narrative, which is related to the main body of events. Sometimes, on the one hand, the names of the places that are related to the secondary and less important references of the narrative have suffered geographical ambiguity.

3.2.6. Theme

The main theme in *Zamji-Nāmeḥ*, in addition to confronting the infidels, is the continuous and unending theme of the revenge of Imam Hussein, Abu Muslim Khorā sā ni and Ahmad Zamji, and its mechanism is based on the usual pattern in this type of literature, in favor of the avenging Ghazi Muslims. In the report of the second part of *Zamji-Nāmeḥ*, the mystical insight of the text has appeared very faintly. The second part of *Zamji-Nāmeḥ*, like the first part, only has an obvious Shia tendency, but it is not completely Shia and has a dual

approach to the issue of caliphate and imamate, in that it respects them separately.

3.2.7. Description

Since *Zamji-Nāmeḥ* is considered a prose epic, the battle and related details are in the focus of attention, so the narrator is forced to allocate more space to develop the tense and pleasant qualities related to the plot in creating the necessary epic atmosphere. The narrator spends a significant part of the text on such descriptions. Therefore, even the detailed description of the beauty of lovers remains invisible among the many epic descriptions.

4. Conclusion

The results of this research show how far the examination of the privileged manuscripts can develop the textual criticism of Persian stories, and the examination of unknown texts in this field can significantly familiarize the audience with the evolution of the story-telling tradition. Considering the importance of the saga of *Abu Muslim-Nāmeḥ*, the most important achievement of the recent research is in identifying and introducing the second part of *Zamji-Nāmeḥ* as the peripheral narratives of *Abu Muslim-Nāmeḥ*, which are prominent and direction-setting. In this study, the bibliographic and textual features of the second part of the *Zamji-Nāmeḥ* are explained scientifically and comprehensively. While examining the story elements of the second part of the *Zamji-Nāmeḥ*, an extensive report on the strengths and weaknesses of the narrative was presented. According to this study, it seems that the time delay in the emergence of both parts of *Zamji-Nāmeḥ* has caused this epic to deviate from the original coordinates of the central core of *Abu Muslim-Nāmeḥ*'s narration.

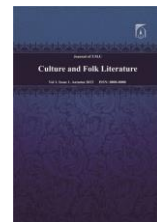
Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 10, No. 47

November - Desember 2022

Research Article

References

- Beyhaqi, A. (2021). *Tārīkh Beyhaq* (edited by Salman Saket). Miras e Maktoob.
- Dehkoda, A. (1998). *Loghat Nāmeḥ* (edited by Mohammad Moein and Seyed Jafar Shahidi). University of Tehran.
- Hedayat, R. (n.d.). *Dictionary of Naseri ideas*. Kitabforooshi Islamiyye.
- Khalaf Tabrizi. (1963). *Burhan-i Qati* (translate into Farsi by M. Moein), 2nd Vol. Ibn Sina.
- Noshāhi, A. (2011). *Catalogue of Persian manuscripts of the Central Library of Punjab University*, Lahore, Pakistan, Vol. 2. 1st pub. Miras e Maktoob.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

سال ۱۰، شماره ۴۷، آذر و دی ۱۴۰۱

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.23454466.1401.10.47.1.2

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه

میلاذ جعفرپور*^۱، احسان احمد^۲

(دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۰۴ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۵)

چکیده

زمجی‌نامه نخستین دنباله منطقی ابومسلم‌نامه بوده و از دیدگاه داستانی، به نقل حوادثی پرداخته که پس از قتل ابومسلم خراسانی روی داده است. محتوای زمجی‌نامه بنابر دست‌نویس‌های موجود در سه بخش ترتیب یافته که تا امروز، تنها بخش نخست آن منتشر شده است. موضوع بخش نخست زمجی‌نامه، شرح احوال و مبارزات احمد بن محمد بن علی زمجی و دیگر هم‌زمان اوست که پس از قتل ناجوانمردانه ابومسلم، علیه عباسیان خروج کرده و تا نابودی ابوجعفر، دومین خلیفه عباسی، پیش می‌روند و روایت با شهادت احمد زمجی پایان می‌پذیرد. اما بخش دوم و سوم زمجی‌نامه، موسوم به گلزار علی احمد زمجی و کوچک‌نامه که احوال فرزندان احمد زمجی و ابومسلم خراسانی را گزارش کرده است، هنوز بررسی نشده و به طبع نیز نرسیده‌اند. پژوهش حاضر، به روش استقرایی بر نقد نسخه منحصر به فرد بخش دوم زمجی‌نامه، گلزار علی احمد زمجی، متمرکز شده و یافته‌های خود را در دو بخش نسخه‌شناسی و متن‌شناسی عرضه کرده است. در بخش

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران (نویسنده مسئول)

*m.jafarpour@hsu.ac.ir

<http://www.orcid.org/0000-0002-7446-7450>

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پنجاب، لاهور، پاکستان.

<http://www.orcid.org/0000-0002-8261-3964>

نخست، ابتدا مشخصات و رسم الخطّ تنها دست‌نویس این داستان در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور به دست داده شده و سپس چند دست‌نوشته ناشناخته مرتبط دیگر با زمجی‌نامه معرفی شده که تاکنون محلّ توجه نبوده است. پس از آن، در بخش دوم با عنوان متن‌شناسی، ابتدا مشخصات داستان در شش بهره: وجه تسمیه، منشأ پیدایش، راوی، زمان و محلّ تألیف، ساختار و زبان بررسی شده است. آن‌گاه عناصر داستانی جلد دوم زمجی‌نامه در هفت پاره: روایت، پی‌رنگ، زاویه دید، شخصیت، زمان و مکان، درون‌مایه و توصیف ارزیابی شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: گلزار علی احمد زمجی، نسخه‌شناسی، متن‌شناسی، عناصر داستانی.

۱. مقدمه

گزارش کامل حماسه زمجی‌نامه مطابق با یافته‌های حسین اسماعیلی در سه بخش تبویب شده و بر جای مانده است. بخش نخست با عنوان زمجی‌نامه در سال ۱۳۹۷ منتشر شد، اما بخش دوم با عنوان گلزار علی احمد زمجی و کوچک‌نامه تاکنون بررسی و مطالعه نشده است. بخش دوم زمجی‌نامه موسوم به گلزار علی احمد زمجی، گزارش مفصّلی در ادامه رویدادهای پاره اول آن به‌شمار می‌آید. بر اثر شهادت احمد زمجی در بخش نخست، فرزندش علی بن احمد زمجی پا به عرصه جهاد می‌نهد و راوی کوشیده است تا در بخش دوم، کارنامه‌ای از احوال و نبردهای او و یاران هم‌نسلش با کافران دریابار را به‌دست دهد. این دوره با سرنوشت محتوم منتقمان، یعنی شهادت علی احمد در آرامگاه ابومسلم خراسانی پایان می‌پذیرد. بر این اساس، مؤخره حماسه زمجی‌نامه نه‌تنها تتمه پایانی بخش نخست محسوب شده، بلکه در گروه داستان‌های پیرامونی ابومسلم‌نامه هم قرار می‌گیرد که بر اثر سنت دنباله‌نویسی پدید آمده‌اند.

۱-۱. بیان مسئله

ابومسلم‌نامه نخستین حماسه‌متن‌شور تاریخی شناخته‌شده در دوران پس از اسلام است. اهمیت *ابومسلم‌نامه* برای ایرانیان تا به درجه‌ای است که روایت آن نه تنها در گذر زمان از بین نرفت، بلکه هسته اولیه گزارش *ابومسلم‌نامه* بعدها شاخ و برگ بیشتری نیز پیدا کرد. صرف نظر از این تحول درون‌متنی، *ابومسلم‌نامه* به مرور و بر اثر سنت دنباله‌نویسی، محوری هم برای خلق روایت‌های دیگر در پیرامون خود شد و مکاتب داستان‌پردازی ماوراءالنهر، ایران، هند و آسیای صغیر هر یک نقش برجسته‌ای در این جریان ایفا کردند. از میان داستان‌های پیرامونی *ابومسلم‌نامه* که تا امروز فقط نامی از آن‌ها به دست آمده، زمجی‌نامه نخستین روایت ملحق بدان محسوب می‌شود که تنها یک پاره از آن منتشر شده و دو بخش دیگر هم‌چنان بررسی نشده و ناشناخته باقی مانده است. پژوهش حاضر با معرفی و تشریح وجوه داستانی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم زمجی‌نامه، گام جهت‌سازی در این زمینه تلقی خواهد شد.

۲-۱. روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش استقرایی و در دو بخش انجام شده است. در بخش اول با موضوع نسخه‌شناسی، نخست مشخصات و رسم‌الخط دست‌نویس منحصر به فرد کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور معرفی و سپس چند دست‌نوشته ناشناخته مرتبط با زمجی‌نامه معرفی شده که تاکنون محل توجه و بررسی نبوده است. پس از آن، در بخش دوم با عنوان متن‌شناسی، ابتدا مشخصات داستان در شش بهره: وجه تسمیه، منشأ پیدایش، راوی، زمان و محل تألیف، ساختار و زبان بررسی شده است. آنگاه عناصر داستانی جلد دوم در هفت پاره: روایت، پی‌رنگ، زاویه دید، شخصیت، زمان و مکان، درون‌مایه و توصیف ارزیابی شده‌اند.

۱-۳. پیشینه تحقیق

بیش از بیست سال از انتشار *ابومسلم‌نامه* (۱۳۸۰) می‌گذرد و نزدیک به چهار سال است که بخش اول *زمجی‌نامه* (۱۳۹۷) منتشر شده، اما واقع امر آن است که جز دو مورد، در این فاصله هیچ پژوهش منسجم و روشمندی درباره *زمجی‌نامه* انجام نشده است و این رکود در ایران، مخاطب را به شگفتی وامی‌دارد. پس از بررسی، آنچه از *زمجی‌نامه* در منابع متعدّد به دست آمد، بدین شرح است:

ژان شاردن به هنگام توصیف محله «سید احمدیان» اصفهان و نسبت وجه تسمیه آن با احمد زمجی، نکته مهمی بیان کرده که در جلد نخست *زمجی‌نامه* اشاره‌ای بدان نشده است و بیان آن را خالی از فایده نمی‌بینم:

نخستین بنای کوی سید احمدیان، مناره خواجه عالم است ... در این محله سه مسجد کوچک دیگر نیز هست که مزار سید احمد زمجی در یکی، مقبره امین‌الدین حسن صدر اعظم مشهور سلطان ملک‌شاه پادشاه ایران در دیگری، و در سومی مزار دیوانه بابلی قرار دارد ... سپس محله سید احمدیان است. بنا بر افسانه‌ای سید احمد یکی از اولاد حضرت علی بوده، در نبرد میان شیعیان و سنّیان با تفک می‌جنگیده و چنان ماهرانه تیراندازی می‌کرد که هر تیرش مغز سر یکی از دشمنان را پریشان می‌ساخته است، همچنین گلوله‌های تفکش همه زرین بوده و هر یک هفت گروس وزن داشته و روی هر کدام نام وی و وزن گلوله نقش بوده است (شاردن، ۱۳۷۴، ج. ۴/ صص. ۱۴۸۷، ۱۵۷۷).

محمدجعفر محجوب، در سال (۱۳۶۸) دو مقاله در باب معرفی *ابومسلم‌نامه* نوشت که در آن‌ها گاه اشاراتی هم به احمد زمجی دارد (رک. محجوب، ۱۳۸۷، صص. ۲۶۷-۳۳۱)، اما مطابق با وعده‌ای که در همان توضیحات داشته، سومین پژوهش از همین عنوان را (۱۳۷۵) به طور کامل به معرفی احمد زمجی اختصاص داده است.

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه _____ میلاد جعفرپور و همکار

حسین اسماعیلی در مقدمه *ابومسلم‌نامه* (۱۳۸۰)، بخش‌هایی را به معرفی زمجی‌نامه و احمد زمجی اختصاص داده است (رک. طرطوسی، ۱۳۸۰، ج. ۱ / صص. ۲۳، ۱۶۲-۱۶۴). در فهرست توصیفی نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه بوعلی سینا همدان، مشخصات دست‌نویسی با عنوان «*خزانة الفتاوی فی الفروع*» به شماره «۱۰» ثبت شده است، نکته قابل ملاحظه این نسخه در ارتباط با موضوع بحث آن است که در ورق بدرقه آن یک یادداشت به ترکی در باب خصائص پهلوانی احمد زمجی و سیصد تن از شاگردان او مشاهده می‌شود که در سال ۱۲۶۳ق تحریر شده است (رک. اذکایی، ۱۳۹۲، ص. ۲۹۹). پس از محبوب و اسماعیلی، مقاله «جامعه‌گریزی شگفت: احمد زمجی دیوانه، چهره استثنایی در *ابومسلم‌نامه*» (۲۰۱۲) تنها پژوهش برجسته دیگری است که توسط مارینا گه‌یار دربارهٔ وجوه رفتار احمد زمجی انجام شده است.

حسین اسماعیلی به حسب وعده‌ای که در مقدمه *ابومسلم‌نامه* خود را بدان متعهد کرده بود، هفده سال پس از تصحیح *ابومسلم‌نامه*، بخش اول زمجی‌نامه را براساس چهار دست‌نویس فارسی تصحیح کرده و با مقدمه‌ای مفصل و روشمند در سال ۱۳۹۷ منتشر کرد و بعد از سه سال ویرایشی دیگر از آن ترتیب داد که اکنون همراه با متن بخش دوم، پیش روی مخاطب گرامی قرار دارد.

میلاد جعفرپور در مقدمه حماسه مسیب‌نامه (رک. وارس بخاری، ۱۳۹۸، ج. ۱ / ص. ۳۰۲) به معرفی زمجی‌نامه پرداخته و نسبت علی دیوانه با احمد زمجی را بررسی کرده است.

محمد باقری براساس دست‌نویس شماره «۹۱» کتابخانه مسجد گوهرشاد که در سال ۱۱۵۲ق کتابت شده و روایتی متفاوت از احوال احمد زمجی با عنوان «زمجی‌نامه: روایت خراسان» به دست داده است، که به دلیل افتادگی بسیار، اهمیت نازلی دارد، اما چون گزارشی دیگرگونه از زمجی‌نامه آسیای میانه ارائه کرده، محل توجه است. گفتنی است که نسبت این

روایت با خراسان محل تردید است و نمی‌توان به صراحت در این باره داوری کرد. تصحیح اخیر در سال ۱۴۰۰ منتشر شده و به‌طور کلی، ۳۹۸ صفحه دارد که ۵۴ صفحه از آن به مقدمه، ۲۹۵ صفحه به متن روایت و ۳۴ صفحه به نمایه‌های پیوستی اختصاص پیدا کرده است.

۴-۱. ضرورت تحقیق

از بخش اول زمجی‌نامه تاکنون سه تحریر فرارودی، ایرانی و ترکی شناسایی شده، اما از بخش دوم که مربوط به احوال علی احمد زمجی است، تاکنون تنها یک تحریر به دست آمده که براساس دفتر قصه‌خوانی بخاری در شاه‌جهان‌آباد تحریر شده است و دست‌نویس آن در کتابخانه دانشگاه پنجاب پاکستان نگهداری می‌شود. معرفی نسبتاً جامع دست‌نویس مذکور در این پژوهش، نه تنها مخاطب را با ابعاد روایت بخش دوم بهتر آشنا می‌کند، بلکه میزان رواج ملحقات داستانی *ابومسلم‌نامه* و ابداع و ذوق‌ورزی مکاتب داستان‌پردازی ادب فارسی را بهتر نمایان می‌سازد.

۵-۱. اهداف

جستار کنونی با هدف توسعه متن‌شناسی داستان‌های ادب فارسی و بررسی نفایس داستانی منحصربه‌فرد خطی انجام شده است و می‌کوشد با تمرکز بر بخش دوم حماسه زمجی‌نامه، مخاطب را با تحولات سنت دنباله‌نویسی روایت‌های پیرامونی *ابومسلم‌نامه* بیشتر آشنا کند.

۲. نسخه‌شناسی بخش دوم زمجی‌نامه

۱-۲. دست‌نویس کتابخانه دانشگاه پنجاب [نشانه اختصاری: پ]

۱-۱-۲. مشخصات

در فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور، مشخصات نسخه‌ای به فارسی در یک جلد، تحت عنوان «گلزار علی احمد زمجی» به شماره « Pe II 2

متن شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه _____ میلاد جعفرپور و همکار

5422/ در برگ ۱۶۵ (۳۳۰ صفحه) ثبت شده است (رک. نوشاهی، ۱۳۹۰، ج. ۲/ ص. ۸۷۴). نوشاهی ذیل معرفی این نسخه، به دو دست‌نویس هم‌نام دیگر ارجاع داده (رک. منزوی، ۱۳۶۲، ج ۶/ صص. ۹۴۸-۹۴۹)، که هر دو مورد منحصر به گزارش ابومسلم‌نامه بوده است و پاره نخست زمجی‌نامه محسوب می‌شود و طرف نسبت با گزارش مفصل و ممتاز دست‌نویس کتابخانه دانشگاه پنجاب نیست.

۲-۱-۲. رسم‌الخط

رسم‌الخط این دست‌نویس اغلب متمایل به فصل یا جدانویسی است. با این حال، برخی کلمات مرکب به صورت پیوسته (قدمبوسی، خوشوقت) و برخی دیگر به صورت مفصل (صاحب‌زاده، نشست‌گاه) تحریر شده‌اند. از حروف چهارگانه فارسی (پ، چ، ژ، گ) حرف‌های «پ» و «چ» با سه نقطه، «ژ» با یک نقطه و «گ» بدون سرکش تحریر شده‌اند. دوگانه‌نویسی حروف متشابه (ساده‌زهن، احمال / اهمال) به ندرت مشاهده می‌شود. ضبط تشدید رعایت نشده است. «الف» میانی کلمات فاقد سرکش است (دل‌اسا). عدد اصلی «یک» اغلب به معدود پیوسته است. حرف ندای «ای» به منادا پیوسته است. یای میانجی «ه» در اغلب موارد، تحریر نشده است (بادیه موزون، همه عزیزان). «-ای» در کلماتی چون «خانه‌ای، نامه‌ای، رفته‌ای و...» اغلب به صورت «-ه» نگاشته شده است. پسوند تفضیلی «تر» اغلب مفصل از صفت تحریر شده است (کلان‌تر). نشانه استمراری «می» به فعل پیوسته است «میاوردم، میگفت...». نشانه مفعولی «را» به کلمه پیش از خود پیوسته «آنرا» و گاه حرف پایانی از کلمه پیشین افتاده است (ترا، مرا). «با»ی حرف اضافه و تأکید به کلمه پس از خود پیوسته، اما «ن» نهی و خصوصاً نفی، اغلب جدا از فعل تحریر شده‌اند.

۲-۲. دیگر دست‌نویس‌ها

تاکنون جز از دست‌نویس کتابخانه پنجاب، مشخصات نسخه دیگری از گزارش احوال علی بن احمد زمجی به دست نیامده است. با این حال، جزئیاتی از چند دست‌نویس مرتبط با داستان احمد زمجی موجود است که تاکنون اشاره‌ای بدان‌ها نشده و معلوم هم نیست که آیا شامل روایت بخش دوم باشند یا خیر، ولی با وجود پیگیری بسیار ما، توفیق مطالعه آن‌ها نیز حاصل نشد، و به همین جهت، نمی‌توان داوری قطعی در این باره ارائه کرد.

۲-۲-۱. در فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه ابوریحان بیرونی ازبکستان، دست‌نویسی با عنوان «زمجی‌نامه / کتاب زمجی» به شماره «۴۲۳۶» در ابعاد جلد «۲۴ × ۲۸,۵ سم» نگهداری می‌شود که ۱۸۱ برگ (۳۶۲ صفحه) ۱۵ سطری داشته و در پنجم محرم سال ۱۳۲۷ق کتابت شده است (رک. المعجم المفهرس للمخطوطات العربیة و الإسلامیة فی طشقند، ۲۰۰۱، ج. ۱۱/ص. ۲۶۴). دسترسی به اوراق این نسخه و بررسی آن میسر نشد. در آغاز نسخه ذیل عبارت «بسم الله» آمده است: «اما خداوندان اخبار و گزارنده‌های اسرار، ابوطاهر بن موسی اسماعیل ... چنین روایت می‌کنند».

۲-۲-۲. در جلد دوم فهرست نسخ خطی کتابخانه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان، دست‌نویسی از ابومسلم‌نامه در یک جلد به شماره «۶۸۲» در ابعاد «۱۷ × ۲۱,۵ سم» نگهداری می‌شود. دست‌نوشته مذکور توسط ملا اسکندر در یکی از سال‌های پایانی سده سیزدهم ه در هند به خط نسخ کتابت شده و ۲۱۷ برگ (۴۳۴ صفحه) دارد و در چند بخش تبویب شده است و پاره سوم روایت، ذیل عنوان «تابوت‌نامه»، فقط رویدادهای پس از قتل ابومسلم خراسانی را گزارش کرده و نخستین سرفصل بخش یادشده با عنوان «داستان نظر یافتن پهلوان آل محمد که در شکارگاه که امیر را شهید کرده‌اند و خبر یافتن

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

پهلوان احمد بن زمجی» آغاز شده است (رک. موجانی و علی‌مردان، ۱۳۷۷، ج. ۲/ص. ۱۲).

۲-۲-۳. در فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه عشق‌آباد ترکمنستان، مشخصات دست‌نویسی با عنوان «داستان ابومسلم و ولی‌احمد پهلوان» به شماره «۶۰۳۳» در ابعاد جلد «۲۳،۵ × ۳۲ سم» و ابعاد جدول متن «۱۴ × ۲۲ سم» ذکر شده که از آغاز و انجام افتادگی داشته و متن روایت آن به خط نستعلیق در ۹۹ برگ (۱۹۸ صفحه) ۱۹ سطری در یکی از سال‌های سده سیزدهم هجری تحریر شده است (رک. صدرایی خوبی، ۱۳۸۳، صص. ۱۰۲-۱۰۳). علی‌رغم تلاش بسیار، دسترسی به اوراق این دست‌نوشته نیز میسر نشد.

۳. متن‌شناسی بخش دوم زمجی‌نامه

۱-۳. مشخصات

در این بخش، مشخصات بخش دوم روایت داستانی زمجی‌نامه در شش پاره: وجه تسمیه، منشأ پیدایش، راوی، زمان و محل تألیف، ساختار و زبان بررسی شده است.

۱-۱-۳. وجه تسمیه

چون عنوان هر دو بخش از گزارش داستانی با توجه به محوریت نقش احمد زمجی و فرزندش علی در آن، مشتهر به «زمجی‌نامه» شده است، لازم به نظر رسید که در باب «زمجی» روشنگری شود، چراکه در منابع با ضبط و آوانگاری متفاوتی ثبت شده است.

«زمج» در فرهنگ‌ها بیشتر در معنای زاج سفید، خشمناک و گونه‌ای از پرندۀ شکاری به کار رفته است (رک. نفیسی، ۲۵۳۵، ج. ۳/ص. ۱۷۷۳). علاوه بر این، در برخی مآخذ مثل، تاریخ بیهقی، زمج به صورت «زمیج» به کار رفته است و از نواحی بیهق به‌شمار می‌آید (رک. بیهقی، ۱۴۰۰، صص. ۵۵-۵۴). ظاهراً احمد زمجی چندان سرشناس بوده است که مؤلف

برهان قاطع در توضیح لفظ زمج می نویسد این ناحیه از قصبات بیهق و سبزوار بوده است و احمد زمجی منسوب بدان جاست (رک. خلف تبریزی، ۱۳۴۲، ج. ۲/ ص. ۱۰۳۰؛ هدایت، بی تا، ص. ۴۳۵؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۹/ ص. ۱۲۹۱۵؛ نفیسی، ۲۵۳۵، ج. ۳/ ص. ۱۷۷۳). نکته دیگری که انتساب «زمج» به سبزوار و خراسان را تأیید می کند، نسبت سراینده بهمن نامه، آذری طوسی با احمد زمجی است (رک. آذر بیگدلی، ۱۳۹۸، ص. ۷۴۳؛ سادات ناصری، ۱۳۵۳، ص. ۱۴).

گاه در برخی منابع از «زمج» به صورت «زَمِخ» یاد شده است (رک. ابن عبدالحق بغدادی، ۱۹۹۲، ج. ۲/ ص. ۶۷۱؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج. ۳/ ص. ۱۵۱).

سید محمدکاظم امام در مقدمه روضات الجنات معین الدین محمد زمجی اسفزاری و در موضع تشریح نسبت شهری مؤلف، ضمن نقل احتمال فوق، بدون هیچ نتیجه گیری قطعی، از یک احتمال دیگر نیز سخن به میان آورده است:

دهستان های اسفزار و اسفراین از جمله دهستان های ناحیه پهناور جام است و جام معرف کلمه «زام» می باشد که نام فارسی و اصلی این ناحیه بوده است .... و اما کلمه زمجی به جیم عربی ممکن است مخفف کلمه زامچی به الف بوده که یک نسبت غیرقیاسی است به جام یا به زام ... و چون مصنف از مردم اسفزار که از دهستان های ناحیه جام یعنی زام بوده، بدین جهت او را زامچی، و با تخفیف زمجی گفته اند (اسفزاری، ۱۳۳۸، ج. ۱/ ص. ۱۳).

اما سومین احتمالی که محجوب نقل کرده بر کنار از سبزوار یا مرو خراسان بوده است. وی با توجه به متن دست نویس منتشر نشده ای از ابومسلم نامه معتقد است «کلمه زمجی، لقب احمد است. وی منسوب است به رودبار زمج در حومه شهر هرات» (محجوب، ۱۳۷۵، ص. ۷۱۸).

۳-۱-۲. منشأ پیدایش

همان‌طور که حسین اسماعیلی پیش‌تر بررسی کرده است، هردو بخش زمجی‌نامه و نیز داستان‌های پیرامونی *ابومسلم‌نامه*، محصول نهایی ناکامی و سرخوردگی جنبش‌های نظامی هوادار و خون‌خواه ابومسلم خراسانی با دولت نوپای عباسی بوده است و نیز به‌منزله گریزگاهی فکری برای توده‌های قهرمان‌پرست سردار خراسانی که تشنه پیروزی بوده‌اند، اما در سطح نظامی بهره‌ای جز ناکامی قسمتشان نشده است و بایستی به توفیق و رواج معرکه‌های فرهنگی دل‌خوش کنند (رک. *زمجی‌نامه*، ۱۳۹۷، ص. ۸۴). اما در بحث از پیکره متنی حماسه‌های مثنوی چون *ابومسلم‌نامه* و *حمزه‌نامه* بایستی بر سنت دنباله‌نویسی نیز تمرکز داشت. بنابر سنت مذکور و نیز مستندات ملموس شناخته‌شده، هسته اصلی حماسه مثنوی چون *ابومسلم‌نامه* پس از نقل ابوطاهر طرسوسی تا دوره صفوی، توسط روایان مختلف و برای جلب هرچه بیشتر مخاطب، دچار تغییراتی درون‌متنی و برون‌متنی شد و به دنبال آن، تحریرهای کوچک و بزرگ *ابومسلم‌نامه* و نیز ملحقات متعدد دیگری پدید آمد. چرخه روایت‌های مرتبط با شخصیت ابومسلم، خویشاوندان، سرداران، خون‌خواهان و فرزندان ایشان پیکره متنی عظیمی پدید آورد که موضوع همه آن‌ها کم‌وبیش تأیید و ادامه نهضت ابومسلم خراسانی بود و درون‌مایه این روایات، نبرد پایان‌ناپذیر میان کفر و دین و باطل و حق.

در سنت روایی داستان‌های فارسی، وقوع فاجعه و تمرکز بر پیامدهای آن جایگاه ویژه‌ای در توفیق بیشتر روایت‌ها دارند و بنابر افق انتظاری که در مخاطب ایرانی وجود داشت، حماسه *ابومسلم‌نامه* با قتل ناجوانمردانه ابومسلم ناقص و ابتر به‌نظر می‌رسید و اگر انتقام خون او از دشمنان گرفته نمی‌شد و بقیه‌السیف خوارجان و کافران جان به در می‌بردند، پسندیده به‌نظر نمی‌رسید و گویی *ابومسلم‌نامه* ناقص و بدفرجام به پایان رسیده

است. از طرفی، نهضت‌هایی هم که متعاقب قیام ابومسلم به راه می‌افتاد هیچ کدام به کامیابی نرسیده بود و نمی‌توانست این خلأ را پر کند. پس بایسته بود برای پاسخ به این نیاز و اقبای مخاطب، جنبشی خیالی آفریده شود تا آرمان قیام ابومسلم محقق و نیز انتقام خون ابومسلم گرفته شود و ملحدان و دشمنان مجازات شوند. توجه به این موضوع خصوصاً در ارتباط با شخصیت ابومسلم بسیار پررنگ و برجسته بوده است.

نخستین حلقه از مجموعه روایت‌هایی که در حکم داستان‌های پیرامونی *ابومسلم‌نامه* در سنت دنباله‌نویسی پدید آمد و ارتباط بسیار نزدیکی هم با *ابومسلم‌نامه* دارد، *زمجی‌نامه* است. شخصیت محوری *زمجی‌نامه*، احمد زمجی هم‌رزم مخلص و پاک‌باخته ابومسلم بود که توانست در خون‌خواهی توفیق یافته و نوخليفة عباسی، ابوجعفر دوانقی را بکشد و سپس منصور (همان ابوجعفر دوانقی) را به جایش بر تخت بنشاند. وقتی قیام احمد زمجی به نتیجه رسید، جمع یاران پراکنده شد، اما این مرتبه و به‌ناهنگام، احمد زمجی قربانی حرکت ناجوانمردانه‌ای شد و به دست کله‌پزی خارجی کشته شد. بدین تمهید، چرخه بی‌پایان خون‌خواهی که می‌رفت تا آرامی بگیرد، جانی تازه گرفت و تحرک بیشتری پیدا کرد و این بار، رهبری قیام بر عهده فرزند احمد، یعنی علی زمجی بود که گزارش احوالش در پاره دوم *زمجی‌نامه* عرضه شده است.

از جلد نخست *زمجی‌نامه* که مربوط به داستان احمد زمجی است، شواهد متقنی به‌دست نمی‌آید که وعده گزارش مبسوط آن‌ها به جلد بعدتری موکول شده باشد، اما برخی مسائل مثل: فرجام رقابت علی احمد با کوچک ابامسلم بر سر جانشینی صاحب‌الدعوه هست که از نگرانی‌ها و توصیه‌های احمد زمجی در لحظات واپسین زندگی است: «ای شاهان، بگویند هر دو فرزندم را که به یکدیگر اتفاق شده، کار کنند و در میان هر دو نزاع نبرآید، رضای من این است» (*زمجی‌نامه*، ۱۳۹۷، ص. ۶۴۲)، ولی هم‌چنان نامشخص مانده

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

و این موضوع در دفاتر موجود اصلاً به نتیجه‌ای منتهی نمی‌شود، یا شاید اصلاً راوی فراموش کرده است که بدان بپردازد و یا گزارش مفصل چنین رقابتی به دفتر مستقل دیگری موسوم به کوچک‌نامه موکول شده است. از این رو، به نظر نمی‌رسد که طرح اولیّه روایت زمجی‌نامه از اساس در دو مجلد بوده، یا دست‌کم مشتمل بر گزارش جلد دوم باشد و احتمال دارد که روایت جلد دوم، بعدها پدید آمده و در طول جلد اول نقل می‌شده است. از طرفی، پاره اول زمجی‌نامه پیوند جدایی‌ناپذیری هم با ابومسلم‌نامه دارد، به طوری که تمامی دست‌نویس‌های آن با زمینه‌چینی معقولی در ادامه نسخ ابومسلم‌نامه تحریر و تجلید شده است و گسستی میان آن‌ها مشاهده نمی‌شود، اما پاره دوم که مربوط به داستان علی بن احمد زمجی است، چنین نشده و تنها دست‌نویس شناخته‌شده آن نیز مستقل و جداگانه فراهم آمده است. هر چند که محتمل است دفاتر موجود، براساس نسخ اصیل و قدیم‌تری استنساخ شده باشند. با این همه، فعلاً در این باره نمی‌توان داوری قطعی داشت، به خصوص که آغاز روایت جلد دوم، دنباله بحث انتقام بوده و سلسله ماجراها به کم‌تور کشیده شده است و پایان آن هم که به شهادت علی احمد ختم شده است، با جلد اول، تناسب موضوعی تمام دارد.

بهرتر است به شاهد دیگری توجه شود که سرانجام آن نیز به مانند نمونه قبل دچار ابهام شده است. در جلد اول زمجی‌نامه، علی احمد به پهلوان بانویی دل می‌بازد و با وجودی که مصمم به نکاح اوست، راوی به فرجام این دل‌باختگی و ثمره احتمالی آن که ممکن است از سرداران قیام باشد، نپرداخته است (رک. زمجی‌نامه، ۱۳۹۷، صص. ۵۰۱-۵۰۲).

۳-۱-۳. راوی

ابومسلم‌نامه‌های منتشره و نیز تحریرات متعدّد ناقص و کاملی که از این روایت در دسترس است اغلب محصول ذهن و زبان ابوطاهر طرسوسی بوده و یا منتسب بدوست، اما به نظر

می‌رسد که زمجی‌نامه به احتمال بسیار زائیده ذوق راوی دیگری باشد که مدت‌ها بعد از ابوطاهر می‌زیسته، ولی تعیین هویت او در محدوده شواهد اندک و پراکنده موجود، مشکل و بعید است.

در چند دست‌نویس موجود از زمجی‌نامه که جز یک مورد، همگی مربوط به پاره اول زمجی‌نامه هستند، نقل روایت به چندین داستان‌پرداز نسبت داده شده که جز ابوطاهر طرسوسی و تا حدودی ملّا جلال بلخی، همگی ناشناخته‌اند و برخی مثل اعلی و طلحه زرنج فرضی به نظر می‌رسند، چون از شخصیت‌های داستان ابومسلم به‌شمار می‌روند و پذیرش آنان در جایگاه راوی مستبعد است.

۱. دست‌نویس «زمجی‌نامه» کتابخانه ابوریحان، به شماره «۴۲۳۶»، تاریخ تحریر: ۱۳۲۷ق: «اما خداوندان اخبار و گزارنده‌های اسرار، ابوطاهر بن موسی اسماعیل».

۲. دست‌نویس «ضم‌چه‌نامه» کتابخانه آکادمی علوم تاجیکستان، به شماره «۷۸»، تاریخ تحریر: ۱۳۰۶ق: «ملّا اعلای زرنج و طلحه زرنج و خواجه عبدالقادر مراغی و آخوند شیخ جلال‌الدین بلخی، شیخ بریر طیبسی و ملّا ساقی سمرقندی».

۳. دست‌نویس «حکایت ابومسلم» کتابخانه ملی پاریس، ترجمه ترکی شرقی ملّا یولدانش مشتمل بر «ابومسلم‌نامه و زمجی‌نامه»، به شماره «۱۰۱۱»، تاریخ تحریر: ۱۲۱۳ق: «ملّا امیر جلال، ابوالعطا و ابوالحسن».

۴. دست‌نویس «گلزار علی بن احمد زمجی» کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، به شماره «Pe II 2 /5422»، تاریخ تحریر: سنه ۹؟ «أعلی زرنج و طلحه زرنج، از دفتر ملّا تجلی قصه‌خوان بخاری، به معرفت خواجه محمدعاقل بن خواجه محمدحسن قصه‌خوان، شاکر ملّا پیرمحمد در شاه‌جهان‌آباد».

۳-۱-۴. زمان و محلّ تألیف

درباره تعیین زمان و مکان تألیف زمجی‌نامه هیچ گونه اشاره و خطّ مسلّمی در دست نیست و برای تخمین زمان نگارش محتمل نیز ناچار بایستی دست‌نویس‌های موجود را بررسی کرد تا از رهرو یادکردی که به گزارش مبسوط و مستقلّ زمجی‌نامه دارند، بتوان احتمالاتی به دست داد. در ترجمه ترکی عثمانی حاجی شادی از ابومسلم‌نامه که در سده هفتم هجری صورت گرفته، با همه طول و تفصیلش هیچ اشاره‌ای به زمجی‌نامه نشده و رویدادهای پس از قتل ابومسلم و خون‌خواهی از خلیفه ابوجعفر تا کشته شدن احمد زمجی، تنها در شش برگ گزارش شده است. برخلاف وضعیتی که در ترجمه حاجی شادی از آن سخن رفت، در نسخه ترکی شرقی ملّا یولدش که در سده سیزدهم هجری (۱۲۱۳ق) کتابت شده، بارها به زمجی‌نامه اشاره شده است (رک. زمجی‌نامه، ۱۳۹۷، صص. ۱۰۴-۱۰۵). از طرفی، نسخه کاخ گلستان ابومسلم‌نامه که در فاصله سال‌های ۱۰۵۲ تا ۱۰۷۷ق برای شاه‌عبّاس تحریر شده، کهن‌ترین سند موجود محسوب می‌شود که در آن به زمجی‌نامه اشاره شده است و این یادکرد، حکایت از آن دارد که راوی نسخه کاخ گلستان از وجود داستان مستقلّی موسوم به زمجی‌نامه کاملاً آگاه بوده است (رک. زمجی‌نامه، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۳).

نتیجه این شواهد مشخص می‌کند که در مؤخره گزارش ابومسلم‌نامه ابوطاهر طرسوسی داستان خون‌خواهی ابومسلم، بسیار کوتاه و به شکل متمم، ضمیمه گزارش رویدادهای پس از قتل ابومسلم شده است و به همین دلیل، از زمجی‌نامه در دست‌نویس‌های پیش از سده یازدهم هجری نامی به صورت یک روایت مستقل و مفصل در میان نیست و تنها نسخه کاخ گلستان که در نیمه دوم سده یازدهم هجری تحریر شده، از زمجی‌نامه به اسم یاد کرده است. پس می‌توان تا حدود زیادی یقین کرد که تألیف پاره اول گزارش زمجی‌نامه که مربوط به احوال احمد بن محمد زمجی بوده، جدیدتر از سده یازدهم هجری نیست. درباره

زمان تألیف پاره دوم زمجی نامه که مربوط به کارنامه علی بن احمد زمجی است، به طور دقیق نمی توان اظهار نظری کرد. چون از یک سو فقط یک دست نویس از آن شناخته شده که تاریخ کتابت آن مخدوش است و از جهت دیگر، با نسخه اصیلی هم مواجه نیستیم، زیرا از روی دفتر قصه خوانی بخاری به نام ملا تجلی و در شاه جهان آباد نسخه برداری شده است و در این باره، فقط می توان به نظر احتمالی اسماعیلی رضایت داد که «با توجه به محبوبیت فراوان احمد زمجی در آسیای میانه، می توان گفت که راویان این خطه که از یک سو، از فشرده گی نقش احمد زمجی در بازخواهی انتقام یار دیرینش، آن طور که در تتمه ابومسلم نامه آمده بود، خرسند نبودند و از سوی دیگر، وسعت استقبال مردم این سرزمین از شخصیت و داستان ابومسلم را می دیدند، پس با انگیزه بیشتر برای بسط و شاخ و برگ دادن به رویدادهای انتقام جویی از ابومسلم» ابتدا زمجی نامه مستقل و وزینی را پدید آوردند که پایان باز آن مدتی بعد، فرصت خوبی را برای ابداع سلسه وار داستان های پیوستی چون: گلزار علی بن احمد زمجی و کوچک نامه فراهم آورد.

درباره محل کتابت روایت زمجی نامه با توجه به غلبه اشتیاق فرارودیان به ابومسلم نامه که پیش تر ذکرش گذشت، بهتر می توان اظهار نظر کرد، زیرا اغلب دست نویس های ابومسلم نامه و زمجی نامه در نواحی آسیای میانه تحریر شده اند و واژگان، ترکیب جملات و نحوه تلفظ برخی کلمات آن ها نیز سبک و سیاق فارسی ماوراءالنهری را می نمایاند. حتی دست نویس پاره دوم زمجی نامه نیز بنابر جزئیات ترقیمه آن «از دفتر ملا تجلی قصه خوان بخاری، به معرفت خواجه محمد عاقل بن خواجه محمد حسن قصه خوان، شاکر ملا پیرمحمد در شاه جهان آباد تحریر یافته» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۱۶۴ ر) و با وجود برخی کلمات و اصطلاحات شبه قاره در آن که شاید در خلال فرایند نسخه برداری و توسط کاتب وارد نسخه شده، هنوز مشخصات فارسی میانه در آن مشهود و پررنگ است.

۳-۱-۵. ساختار

روایت داستانی گلزار علی بن احمد زمجی به مانند پاره نخستین زمجی‌نامه، ساختاری یک‌پارچه و روشمند دارد و راوی گزارش احوال علی احمد زمجی را از زمان وقوع حمله دریاباریان به کم‌تور و مأمور شدن علی احمد به دفع آنان تا شهادت وی، ذیل پنجاه سرفصل ترتیب داده و به صورت دقیق و منظم از عهده شرح رویدادهای هر فصل نیز برآمده و ضمن شاخ‌وبرگ دادن به کردار شخصیت‌های محوری هر بخش و برجستگی نقش آنان، فرجام رویدادی را هم بدون ابهام گزارش کرده و بدین گونه تسلط و اشراف خود را بر نقل به خوبی نشان داده است. روایت بخش دوم با خطبه‌ای آغاز می‌شده که به دلیل افتادگی اوراق گزارش مشخصات آن مقدور نیست. ساختار شکلی و محتوایی روایت جلد دوم، مشابهت تمامی با روایت‌های آسیای میانه پاره اول زمجی‌نامه دارد. دیدگاه راوی نسبت به طرفین خصم و شخصیت‌ها تغییر نکرده و مضمون روایت هم‌چنان بر حول دعوی خون امام حسین، ابومسلم و احمد زمجی در جریان است.

۳-۱-۶. زبان

نثر زمجی‌نامه در هر دو بخش، به هیچ روی قابل مقایسه با نثر دلپذیر و استوار متون فاخری مثل: سمک عیار و داراب‌نامه نیست. اما از نظر نگارنده، نثر زمجی‌نامه با همه تنزل معتدلش، سبکی حد فاصل نثر روایات متقدم و جدیدی مثل تیم‌نامه و اسکندرنامه را نمایانده است و پس‌رفت زبانی روایت‌های یادشده اخیر را ندارد. نثر بخش دوم زمجی‌نامه زبانی ساده و روان دارد که گاهی از یک‌دستی دور و از نظر دستوری، دچار تعقیدات و لغزش‌هایی نیز شده است. عبارت‌های متن اغلب کوتاه بوده و دچار ایجاز مخل شده است، پس بایستی انتظار داشت که برخی از عبارت‌ها مبهم و ناقص جلوه کند. ترکیبات عطفی و اضافی فراوان در توصیفات متن به کار رفته است. از دیگر مشخصات زبانی برجسته این پاره،

می‌توان به وجود برخی واژه‌ها و ترکیبات فارسی آسیای میانه اشاره کرد که به دلیل تحریر نسخه در شاه‌جهان‌آباد کمی از وفور آن‌ها کاسته شده و جای بعضی از آن‌ها را کلمات فارسی رایج در شبه‌قاره گرفته است و برخی از این شمار، احتمالاً برای فارسی‌زبانان ایران هم نامأنوس جلوه کند: «اما مسعود ذولابی که نگاهبانی لشکرکنان جانب بارگاه محمدی رسید، دید که» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۸۳ ر). راوی به منظور ارتقای سطح ادبی گفتارش، در سراسر روایت تنها ۹۳ بیت را به کار گرفته که اندک به نظر می‌رسد و گاه در وزن و صورت ابیات ناهنجاری‌هایی نیز مشاهده می‌شود. سراینده برخی از اشعار مثل: سعدی، حافظ و بسحاق اطعمه شناخته شده و برخی دیگر نامعلوم باقی مانده‌اند و در این میان، کثرت ابیات نقل شده از بسحاق اطعمه غریب بوده است و با محتوای متن ناهم‌خوانی دارد. مطابق با برآورد نمایه پایانی، بخش دوم زمجی‌نامه کنایات و تعبیرات قابل توجهی در حدود هشتاد مورد دارد که برخی از آن‌ها ناشناخته است. در میان ترکیبات ادبی متن که برخی از مصادیق پرتکرار میراث داستانی نیز محسوب می‌شوند، ابداعات تشبیهی و استعارای جالبی نیز به چشم می‌خورد: «چون شیر سیاه‌تاب را در غلاف کردند و تیغ درخشان آبدار آفتاب را از نیام برآوردند» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۴۹ ر)، «چون خاور روز بر ابرش زین نهاد و تاخته، در میدان عالم رسید» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۷۰ پ). در متن زمجی‌نامه، شواهد متعددی از اغراق، اقتباس و استشهاد به آیات و احادیث و تلمیحات به کار رفته که در ارتقای سطح ادبی متن تأثیرگذار بوده است.

گاه در متن با عبارتهای مسجع مواجه خواهیم شد: «بیا ساعتی پیاله عیش بنوش و راز دل را مپوش» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۵۲ ر). «قاصد تیزگام بعد از مرور ایام، در سجاوند رسید» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۵۹ ر). «ایشان در خوردن شراب و شنیدن ریاب مشغول بودند» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۷۹ پ). در مصادیقی نظیر:

«می‌برآرد، نبردارم» پیشوندهای فعلی جابه‌جا می‌شوند. گاه در عبارت‌ها به پیروی از زبان عربی مفعول مطلق مشاهده می‌شود: «تاج و تخت نصف دریابار مناصفه نمایم» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۲۶ پ). نشانه‌های معدودی از کاربرد «های» تأنیث: «خزانۀ عامره، خلعت فاخره، فوج قاهره» و صنعت اماله: «جهیز» در متن به چشم می‌آید. در مواضعی، ساخت‌های نامأنوس و متروک برخی افعال یا کاربرد نشانه جمع «ها»، مثل: «بدهانم، بخوانانیم، شیلید، کُنانی، می‌گویانی، همه‌ها» مشاهده می‌شود. شواهد اندکی از مطابقت عدد و معدود: «عمرانک با دو سه همدمان به در حصار آمد» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۷۹ ر)، «این عیاران مکاران، هر کدام که می‌دانند غنیم خود را مبتلا می‌سازند» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۸۴ پ). مواردی از کاربرد کهن فعل لازم به جای متعددی وجود دارد: «عرض کرد: آن همه لشکر از باروت سوختم» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۲۸ پ). کسره بدل از حرف «از» در متن بسامد دارد: «برقوم خواست که سپر در میان آرد، نتوانست که پیش سپر کشیدن، ضرب ضیاف بدو رسید» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۴۹ پ). گاه کاربرد نادر «از» بدل از «ی» مشاهده می‌شود: «قاسم و عبدالوهاب با یکدیگر ملاقات کردند و ماجرا از سرگذشت خود را بیان نمودند» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۶۳ پ). گاه حرف «در» در معنای «از» به کار رفته است: «اگر در دین ابا و اجداد خود برگردی» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۱۰۱ ر). در موارد کمی حرف «با» به جای «برای» به کار رفته است: «می‌خواهم که نامه‌ای با او بنویسم» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۴۶ پ).

۲-۳. عناصر داستان

در این بخش، عناصر داستانی بخش دوم روایت داستانی زمجی‌نامه در هفت پاره: روایت، پی‌رنگ، زاویۀ دید، شخصیت، زمان و مکان، درون‌مایه و توصیف بررسی شده است.

۳-۲-۱. روایت

پاره دوم زمجی نامه، برشی از زندگی شخصیت محوری داستان و کارنامه او در آن برهه را گزارش کرده و روایتی بلند به شمار می آید. طرح روایت در گلزار علی بن احمد زمجی از نوع خطی بوده و ذیل پنجاه سرفصل به ترتیب رویدادهایی را که علی احمد زمجی از زمان تعهد دفع حمله دریاباریان تا شهادت در آرامگاه ابومسلم خراسانی از سر گذرانده، نقل کرده است و راوی طرح خطی داستان را در هیچ موضعی با شاخ و برگ‌های غیرمرتبط منحرف نکرده و از پیوست کردن داستان‌های فرعی در جریان سیر وقوع حوادث پرهیز کرده است. نکته مشهود دیگر روایت، کم‌رنگی شگرد گریز یا همان بازگشت به گذشته است که راوی بسیار محدود از آن استفاده کرده است. روایت پاره دوم به مانند بخش اول زمجی نامه، پایان بازی دارد که احتمالاً داستان‌گزاران دیگر، نقلش را با خون‌خواهی علی احمد و جانشینی کوچک ابامسلم دنبال کرده‌اند.

۳-۲-۲. پی‌رنگ

پی‌رنگ زمجی نامه نسبتاً منسجم و قابل قبول ارائه شده است که البته ویژگی ممتازی برای آن محسوب نمی‌شود، زیرا زمجی نامه در گروه داستان‌های بلند قرار دارد و راوی به‌خوبی می‌داند که نباید به‌عمد دچار ضعف فنی شود و ناچار است تا سلسله داستان‌ها و صدر تا ذیل هر فصل را با دقت ترتیب دهد تا ضمن آن‌که روایت به آسانی ادامه پیدا می‌کند، مخاطب نیز بتواند پی‌رنگ آن را هضم کند. راوی بخش دوم زمجی نامه رویدادهای داستان را چنان تنظیم و ترکیب کرده که سازوکار آن در نظر خواننده طبیعی جلوه کرده است و ناهماهنگی و وقفه‌ای روی نمی‌دهد و حوادث هر بخش ضمن استقلالی که با هم دارند، به‌طور مجموع چرخه‌ای از اتفاقات را شکل می‌دهند که بافت کلی داستان را اندام‌وار و در ارتباط با هم نشان می‌دهد. وابستگی و پیوستگی وقایع به‌گونه‌ای طرح شده که جریان

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

رویدادها تسلسل منطقی پیدا می‌کنند و از این رهرو، نسبت علی و معلولی میان آن‌ها شکل می‌گیرد، یعنی حوادث هر بخش به‌خوبی زمینه گزارش بخش بعدی را فراهم آورده و در عین حال، مکمل فصل پیش از خود نیز شده است، با این حال، پی‌رنگ زمجی‌نامه خالی از چاشنی اتفاقات غیرمنتظره و ذوق‌ورزی‌های ناگهانی راوی بوده و مضامین شگفت‌آور نیز کم‌تر مجال خودنمایی پیدا کرده و همین امر، یکی از مشخصاتی است که طرح آن را دچار ضعف کرده و راوی را نسبتاً بی‌استعداد نمایانده است.

در رابطه با عناصر ساختاری پی‌رنگ بخش دوم زمجی‌نامه باید گفت که به‌دلیل افتادگی اوراق ابتدایی دست‌نویس، روایت فاقد عنصر وضعیت است و گزارش داستان با بحث گره‌افکنی، یعنی یورش کافران دریابار به مسلمانان کم‌تور آغاز می‌شود. زمینه‌ای که گره اصلی داستان را پدید آورده، دینی و اعتقادی است و تا پایان روایت پی‌رفتهای خود را به دنبال دارد و با وجود دفع دشمنان و شکست کافران، همین زمینه موجب شهادت قهرمان داستان شده و مقدمه نقل دیگر مجلدات را پیش می‌کشد. بخش اعظم روایت که در ادامه گره دینی مطرح می‌شود، موضوع کشمکش و درگیری طرفین خیر و شر داستان است. در دل این کشمکش که در واقع نقطه اوج داستان و رویارویی علی احمد با قحطان‌شاه دریاباری را تا مدت زیادی به تأخیر می‌اندازد، عنصر تعلیق طرح شده و علی احمد زمجی برای ترویج اسلام در نواحی دریابار و غلبه بر قحطان‌شاه و دفع خطر حمله وی به مسلمانان مجبور است که ابتدا با سرداران و پهلوانان دریاباری مقابله کند و پس از شکست آنان با پی‌رفت انقیاد یا تسلیم، راوی به قسمت تعیین تکلیف طرفین دعوا ورود می‌کند که در نهایت با شکست و مرگ قحطان‌شاه و توفیق علی احمد زمجی در مأموریتش گره داستانی گشوده می‌شود. اما به نظر نگارنده، گزارش برهه پس از این بخش نیز نقطه عطف دیگری از داستان محسوب می‌شود که با طرح موضوع خون‌خواهی عیار قحطان‌شاه و به

دام انداختن علی احمد زمجی در شکارگاه، گره دیگری در بخش مؤخره پی‌رنگ پدید آمده که با رویارویی یکتانه علی احمد زمجی با لشکر دربند کوهستان و شکست آنان به اوج خود رسیده است و سپس مسمومیت و پی‌رفت شهادت علی احمد نه‌تنها گره این خون‌خواهی را می‌گشاید، بلکه پایان بازی را هم به وجود می‌آورد تا دست داستان‌پرداز برای نقل دیگر مجلدات دنباله خالی نماند.

مشخصه دیگری که در پی‌رنگ هر دو بخش زمجی‌نامه مشهود به نظر می‌رسد، تکرار درون‌مایه‌ها، رویدادها، توصیفات و یک‌نواختی برخی جزئیات است و در واقع، همین ویژگی سبب می‌شود تا مخاطب بتواند پس از مدتی، فرجام هر حادثه را پیش از اتمام آن حدس بزند، زیرا هر رویدادی به نحوی بازآفرینی نمونه‌های پیشین خود است که بارها تکرار می‌شوند.

پس از تکرار، تصادف مشخصه دیگر پی‌رنگ در زمجی‌نامه است، زیرا گاه بر اثر یک سلسله حوادث تصادفی، جریان داستان دنبال می‌شود. برای مثال، عیار قحطان‌شاه برای خودنمایی ادعا می‌کند که می‌تواند به راحتی علی احمد زمجی را برآید و به جنگ خاتمه دهد، پس راهی کمتور می‌شود، اما به حسب تصادف و در تنهایی با سماعون بن میرگون در شکارگاه مواجه می‌شود و او را به بند می‌کشد. سماعون هم به مدد خیانت شاهدخت پهلوان بانوی قحطان‌شاه که به تصادفی در خواب مسلمان شده و نوید داده می‌شود، از بند رها می‌شود و ضمن پیوند با شاهدخت چند شهر از ناحیه دریابار را فتح می‌کند و به علی احمد در کمتور باز می‌رسد.

۳-۲-۳. زاویه دید

از گذشته، چون روایت‌های داستانی معمولاً برای حکایت شدن و گوش سپردن به نقل داستان‌پرداز ابداع شده‌اند، زاویه دید در آن‌ها سوم شخص مفرد بوده و بدین شیوه، راوی

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

در تمامی صحنه‌ها حضور پیدا کرده و از رویدادها مطلع است و از دید خود آن‌ها را روایت می‌کند، چنان‌که راوی به کرات در زمجی‌نامه نیز با گزاره‌های قالبی آغازی: «اما راویان دهر و ناقلان عصر، اعلی و طلحه، چنین روایت کرده‌اند»، «راویان در تواریخ درج کرده‌اند که» و «راوی می‌گوید که»، حضور خود را آشکارا نشان داده است، ضمن آن هر موضعی هم که راوی بخواهد زاویه دید داستان را عوض کرده و این نقش را قهرمان، یا هر شخصیت دیگری به عهده می‌گیرد. در معدود مواردی هم، راوی در موقعیت‌های فراق، تنهایی و گرفتاری، با ذکر برخی گزاره‌ها، مثل: «با خود گفت»، اجازه داده شخصیت‌ها با خود خلوت و حدیث نفس کنند و بدین ترتیب، نوعی تک‌گویی درونی هم در روایت مشاهده می‌شود که اقتدار دانای کل را در هم شکسته است و به مخاطب اجازه می‌دهد که بی‌واسطه در جریان عواطف و احساسات شخصیت داستانی قرار بگیرد.

۳-۲-۴. شخصیت

مطابق با برآوردی که از دست‌نویس بخش دوم زمجی‌نامه به دست آمد، به‌طور مجموع از ۲۳۶ شخصیت در روایت نام برده شده است که از این شمار، به مانند وضعیت حماسه‌های مثنوی دیگر، تنها چهارده تن، زن و شانزده تن، عیار محسوب می‌شوند و عمده اسامی دیگر مربوط به گروه پادشاهان، سرداران، پهلوانان، وزرا، ندیمان و زبردستان است. در این پاره، جز حمید قطیبه، دیگر خبری از شخصیت‌های داستان ابومسلم نیست، بلکه با نسلی جدید از پهلوانان و عیاران مواجهیم که همه فرزند پهلوانان و عیاران سابق الذکر هستند، اما خصال، منش و رفتار آنان در قیاس با اسلافشان متفاوت است و کمی نازل‌تر هم جلوه می‌کند. در بخش دوم از میان تیپ‌های شخصیتی، گروه عیاران و رزمندگان ترک هم‌چنان حضور پویایی دارند، اما اثری از فعالیت دیوانگان و مجنونان مجذوب و فدایی امام نیست.

علاوه بر این، در هردو بخش زمجی نامه، شخصیت ناهم‌زمان تاریخی یا اسطوره‌ای هم مشاهده نمی‌شود.

شخصیت مؤمنان در زمجی نامه، خوش‌نام، زیبا، خردمند، اهل بخشش و رأفت، یکدل، نیک‌منش، شجاع و زورمند، با قامت متوسط و اهل عبادت و راز و نیاز و توکل توصیف شده‌اند و محمدی خطاب می‌شوند و کافران هم با نام‌های گنگ و بی‌معنا، تنومند و زشت‌چهره، اغلب نادان و بی‌خرد، مغرور و خودخواه، لجوج و سرکش، نسبت‌به غیر کافران بی‌رحم و کینه‌توز، اهل خوش‌باشی و عیش نمایانده شده‌اند و لات و منات را می‌پرستند. راوی در گزارش وجوه مختلف شخصیت‌های داستانی کوشیده تا از هر بهانه‌ای استفاده کند که نخست ایمان و اعتقاد مؤمنان را در تعالی نشان دهد و سپس بر عمق کفر و دشمنی کافران با دین اسلام متمرکز شود، لذا وجه عقیدتی رفتار شخصیت‌ها بیش از هر ویژگی دیگری در روایت خودنمایی می‌کند و اشخاص محوری چون علی احمد زمجی و قحطان‌شاه و سرداران آنان در محلّ توجه ویژه قرار دارند و این تهمید به سهم خود به پررنگ شدن مضمون انتقام بیشتر کمک کرده است.

به شیوه مرسوم در سنت داستان‌پردازی که بیشتر برآمده از نوعی جبرگرایی است، از نظر فنی، چون تأکید بر عمل داستانی است، شخصیت‌ها در روایت، اغلب خصلتی ایستا و مطلق‌گرا دارند و راوی توجهی به توسعه شخصیت بیشتر آن‌ها ندارد. جز معدودی، اکثر شخصیت‌های شریر روایت، از ابتدای داستان تا انتها، بر همان منش و کردار خود عمل می‌کنند و در جریان رویدادها، تغییری در رفتار و اخلاق ایشان مشاهده نمی‌شود و در فرجام نیز اغلب شخصیت‌های کافر مجازات شده، یا بخشیده می‌شوند و بعضی شخصیت‌های طرف مسلمان هم جان بر سر عقیده گذاشته و به شهادت می‌رسند و باقی آنان بر کافران پیروز شده و به کام می‌رسند. از این‌رو، شخصیت‌ها قالبی و شخصیت‌پردازی،

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

سطحی است و راوی با کلی‌گویی، هیچ‌یک از شخصیت‌های زمجی‌نامه را با جزئیات فردی ترسیم نمی‌کند.

۳-۲-۵. زمان و مکان

زمان در زمجی‌نامه زنجیره نسبتاً مشخص و معینی داشته و وقایع هر پاره آن به ترتیبی دنبال می‌شود. زمان در پاره اول زمجی‌نامه بر رویدادهای پس از قتل ابومسلم خراسانی و خون‌خواهی او دلالت دارد و در پاره دوم، محور زمان بر حوادث پس از شهادت احمد زمجی با محوریت گزارش نخستین مأموریت مستقل علی احمد زمجی به کماتور، مقابله با دریاپاریان تا موعد شهادت وی تمرکز دارد، بنابراین در زمجی‌نامه زمان‌مندی رویدادها با توالی و پیوستگی نظامندی همراه شده و علاوه بر آن باید متذکر شد که راوی خط سیر زمانی را با یک جریان داستانی به کار می‌گیرد، نه دو جریان همسو، پس زمان در روایت زمجی‌نامه دچار تعلیق نمی‌شود، زیرا پی‌رنگ‌الگوی داستان در داستان ندارد.

بنا بر شواهدی که در زمجی‌نامه بدان اشاره شده، به‌طور کلی عنصر مکان در برخی مواضع روایت که مربوط به تنه اصلی رویدادها بوده، مثل: «بسموس، تلغار، دربانیه، درمانیه، دریاپار، دلغانه، دلوق، سجاوند، سنجار، سنجان‌پور، سندس، صفهان‌پور، قحطان‌پور، قرغز، قشقار، گمتور، کردونوح، مرغه» دچار ابهام جغرافیایی شده و گاه نیز از یک‌سو، نام‌جای‌هایی که مربوط به اشارات فرعی و کم‌اهمیت‌تر روایت است، مثل: «بدخشان، بغداد، پرتگال، خجند، خوارزم، روم، سکندریه، شاه‌جهان‌آباد، عربستان، فرخار، قروان، کنعان، کوتل انگبین، نهاوند» مشخص و آشناست. این درآمیختگی توأم با ابهام مشخصه مکان در زمجی‌نامه سبب شده است تا به‌طور دقیق از تشخیص محل وقوع بخش اعظم رویدادها باز بمانیم. در زمجی‌نامه نیز به مانند دیگر نظایر کهن داستانی، مکان قصه کلی توصیف شده است و

مخاطب نمی‌تواند تصویری جزئی و واضح از محیط، ابنیه، اشیاء، تفکر و زندگی روزمره به‌دست آورد.

۳-۲-۶. درون‌مایه

درون‌مایه، فکر اصلی و مسلط در هر متنی است، مضمون و اندیشه‌ای محوری که نویسنده در داستان اعمال می‌کند. «نبرد برای کسب نام و پرهیز از ننگ» درون‌مایه حماسه‌های مثنوی فارسی است و مراتب آن در انواع گونه‌دینی به صورت‌های متفاوتی چون ترویج اسلام یا دفاع از مذهب تشیع و خون‌خواهی ائمه، امامزادگان، مجاهدان و غازیان محقق می‌شود، ولی وجه مشترک تمامی آن‌ها وضوح تقابلی طبیعی، محسوس و آغازی است که در جریان داستان به انواع خیر و شر، مسلمان و کافر، علوی و مروانی (رافضی و ناصبی، ابوترابی و خارجی، محمدی و یزیدی)، مدافع ملی و مهاجم بیگانه، یا رقیب و پهلوان عاشق مبدل می‌شود.

در این میان، درون‌مایه محوری مطرح در زمجی‌نامه، علاوه‌بر مقابله با کافران، موضوع دنباله‌دار و پایان‌ناپذیر خون‌خواهی امام حسین، ابومسلم خراسانی و احمد زمجی است که سازوکار آن بر پایه الگوی مرسوم در این نوع ادبی، به‌نفع مسلمانان غازی خون‌خواه پیش می‌رود. علت این امر آن است که راویان به‌طور کلی، جهاد مسلمانان بر علیه نامسلمانان را که در تمامی مرزهای اسلامی در جریان بوده، با خون‌خواهی شهیدان کربلا همسان گرفته و در هم آمیخته‌اند.

در گزارش جلد دوم زمجی‌نامه، بینش عرفانی متن بسیار کم‌رنگ نمود پیدا کرده است. بخش دوم زمجی‌نامه نیز به‌مانند بخش نخست، فقط گرایش شیعی آشکاری دارد، اما کاملاً شیعی نیست و نسبت به موضوع خلافت و امامت رویکردی دوگانه دارد و آن‌ها را متمایز از هم محترم و مرعی می‌شمارد، یعنی ضمن آن‌که ابومنصور سفاح را به‌عنوان خلیفه جهان

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

اسلام مُحق می‌داند و از او در امور سیاسی حرف‌شنوی دارد، حضرت جعفر صادق را نیز امام وقت و صاحب فتوای مسلمانان تلقی می‌کند و شگفت‌تر آن‌که رویکرد انتقادی و گزنده‌ای هم به خلفای ثلاث ندارد و نه فقط از یزید و معاویه بدگویی نمی‌کند و بلکه مولا علی را هم به عنوان خلیفه چهارم می‌شناسد.

بعد از چند روز، مؤمنان رخصت خواستند. فرمود که: قصد کجا دارید؟ عرض کردند که: اول قصد ما به مکه معظمه و مدینه مکرّمه است که به ملازمت امام المسلمین مشرف شوم. بعد از آن، هرچه اوشان امر کنند، در عمل آریم ... آواز از روضه منوره پیدا شد که: یا مؤمنان و ای دوستداران، اجرکم الله فی الدارین. الله تعالی شما را در غازیان نوشت و شریک مجلس ما و مرتضی علی گردانید. الحال، به خاطر جمع بنشینید و چند روز به آرام بگذرانید. مؤمنان چون این آواز شنیدند، شادمان گشتند و از روضه منوره برآمده، در خدمت امام المتّقین، امام محمد صادق به ملازمت مشرف شدند. امام هر یک را در کنار گرفت و تلطّف بسیار کرد و شادباش گفت (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۱۶۲ پ).

«به وقت شب، دوگانه استخاره ادا کرده، بر مصلی دراز کشیدند که تخت سلطان‌الاولیا و برهان‌الأصفیا، امام اول و خلیفه چهارم، شیر ملک الجبار، أسدالله الغالب، علی بن ابی طالب فرود آمد و مسعود ذولابی را بشارت دادند» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۱۱۹ پ). در گزارش جلد دوم زمجی‌نامه، پس از درون‌مایه اصلی انتقام و خون‌خواهی، به مضامین فرعی دیگری چون دلدادگی و ازدواج، ترویج اصول اخلاقی، تقدیرگرایی و آداب و رسوم نیز توجه شده است، اما این گونه وجوه تحت سایه سنگین مضمون محوری روایت، فرصت خودنمایی چندانی پیدا نکرده‌اند.

یکی از نمونه‌های تقدیرگرایی، سرنوشت محتومی است که در حماسه‌های انتقام برای شخصیت محوری روایت نهادینه شده است و بنابر آن، پهلوان اصلی و پرچم‌دار قیام

بایستی پس از توفیق در مأموریت خود، به شهادت برسد تا بهانه لازم برای ادامه چرخه خون‌خواهی به دست آید:

«شاهزاده بعد از آن، دوازده فرسنگ جانب گمتور فرود آمد که نوشته امام محمد صادق به خلیفه رسید که: «یا خلیفه، بدان و آگاه باش که سلطان ولی احمد زمجی از این عالم گذشت و به رحمت پیوست». چون شنید، مغموم گشت و از بغداد برآمده، برای فاتحه به خانه علی احمد آمد و با یکدیگر ملاقات کردند. ابومنصور نامه امام محمد صادق به دست علی احمد داد. شاهزاده چون بر آن مضمون نامه اطلاع یافت، آزرده گردید و گریه و زاری آغاز کرد و هر بار، سوی فلک می دید. خلیفه با شاهزاده گفت که: صبر باید کرد که این میراث است، و از مردن، چاره نیست و فاتحه خوانده، علی احمد حافظ قرآن بود و ختم قرآن کرد و به روح سلطان ولی احمد زمجی ثواب آن بخشید و تا چهل روز ماتم داشت. هر که خیر مَمات را شنید، از آن غم، بی خود گشت» (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۲ پ).

موضوع مهم دیگری که بر هر دو بخش زمجی نامه سایه انداخته، اعتقاد به زندگی دوباره ابومسلم پس از مرگ و اشارات کنایی حلول او به صورت‌های دیگر است:

در این بودند که پیلی به مانند شکل پیل نشسته، از جانب صحرا، از طرف دست راست پیدا شد و در میدان آمد و جانب کلباسه دوید. سرداران چون دیدند با یکدیگر بانگ زدند که: یا مؤمنان و برادران، اکنون کار شما نیست، باز گردید و قدرت خدای را معاینه کنید... پیل به خرطوم او را درپچید. پیل به خود زور می‌کرد و کلباسه به خود می‌کشید که نعره دوم برآمد. کلباسه باز از خود رفت و پیل را گذاشت و در میدان ایستاد که دستی از بالای پیل نمودار شد و تبری به شکل تیر جاندار پدید آمد و به هوا رفته، بر سر کلباسه رسید و آواز یاهو برآمد که هر دو لشکر شنیدند و از کلباسه

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

درگذشت، چنانچه تار آهن در موم گذرد و باز تبر به جای خود رفت (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۱۵۲ ر).

۳-۲-۷. توصیف

از آنجایی که زمجی‌نامه حماسه‌ای مثنوی به‌شمار می‌آید، نبرد، عیاری و جزئیات مترتب بر آن در کانون توجه قرار دارند، پس راوی ناچار است که در ایجاد فضای حماسی لازم، مجال بیشتری برای پرورش اوصاف پرتش و دلپذیر مرتبط با پی‌رنگ اختصاص دهد و بخش اعظم توان خود را صرف این گونه توصیفات کند. لذا، وصف گاه‌وبی‌گاه ولو مفصل جمال معشوق هم در میان انبوه توصیفات حماسی ناپیدا و کم‌رنگ باقی می‌ماند.

توصیف نسبتاً جزئی راوی زمجی‌نامه از میدین نبرد، اغلب در چهار مقطع پیش‌درآمد (زمان پیش از نبرد، میدان مصاف، نوای رزم، رسوم اعلان جنگ)، نبرد اصلی (رجز، زورآزمایی و آزمون توان حریف، نبرد یا کشتی تن‌به‌تن، رزم پیاده، رزم سواره، مغلوبه)، پیامد (شکست، تسلیم یا قتل حریف) و خاتمه (فرار شکستگان، پیوستن طرف مغلوب به سپاه پیروز، برپایی مجلس شور نبرد فردا، مجلس بزم یا عزا) شکل می‌گیرد و داستان‌پرداز از همه امکانات پیش دست خود استفاده می‌کند و در این مسیر، اگر ناتوان شود، از تکرار گزاره‌های قالبی هم روی‌گردان نیست.

با توجه به حجم بالای هر دو بخش زمجی‌نامه، راوی نظر به حوصله مخاطب کوشیده است تا اصل فشردگی را در اغلب توصیفات لحاظ کند، دلیل دیگر این خلاصگی، آن است که داستان‌پرداز نمی‌تواند در همه صحنه‌ها از ترکیبات و ساخت‌های توصیفی بدیع و غیرتکراری استفاده کند، پس طبیعی است که برای پرهیز از دل‌زدگی خواننده، در یک یا چند موضع زمجی‌نامه همه دانش نکته‌پردازی خود را به‌صورت جامع و در قالب ترکیبات

عطفی، تشبیهی، استعاری و اضافی، تنسیق الصفات و مراعات النظیر عرضه می‌کند و در سایر موارد، گزیده‌ای از آنچه را که پیش‌تر به صورت مبسوط بیان کرده، دوباره نقل کند.

از پلنگ، برخاست و نیزه چون زلف عروسان که سنانش چون رخساره مهوشان تابان و درخشان، در دست گرفت. چون کبک خرامان قدم جانب شاهزاده زد. سلطان علی احمد دید که ماه‌عارضی لب‌شکری از بستر خواب برخاسته، به این جانب می‌آید، پاره‌ای نشان جرئت دارد و برای بدنای خود، شور نکرده که چون شور کنم و از دیگران گرفتار گُنانم، مبدا عالم، خدا نگویند که دزدی به راهی دزدی رفته بود، شاید شوق دیدار داشت و بدنایم خاص و عام کردم، بهتر این است که به پوشیدگی بکنم و پندارم که این بدنایم از من برود خوب (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۷ ر).

راوی در توصیفات خود جانبداری هم می‌کند، یعنی متناسب با بار عقیدتی متن، علیه کافران زبان به طعنه و توهین می‌گشاید یا مؤمنان را می‌ستاید و شکست و عجز لشکر مؤمنان را با کمی شمار لشکر آنان توجیه می‌کند:

قهقهان چون این حالت دید، فرمود که: از این یک‌یکه بس نیایم، لجام‌ریز کنید. کافران یک‌بارگی عنان اسپان برداشتند و بر مؤمنان حمله آوردند، مؤمنان نیز با ایشان درآمیختند و ضرب‌ها می‌زدند و از کشته پشته می‌شدند. هر طرف که رو می‌آوردند، کافران چون رمه گوسفندان می‌گریختند و باز جمع شده، می‌آمدند و میدان نمی‌گذاشتند. تمام میدان از خون مبارزان جنگی سرخ شد. گریبان مؤمنان به دست کافران افتاد و ریش کافران به دست مؤمنان، اما کافران بسیار و مسلمانان اندک (گلزار علی بن احمد زمجی، برگ ۲۴ پ).

۴. نتیجه

برآیندهای این پژوهش نشان داد که بررسی نفایس خطی تا چه اندازه می‌تواند دانش متن‌شناسی داستان‌های ادب فارسی را توسعه دهد و بررسی ذخایر ناشناخته این حوزه

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

به صورت قابل ملاحظه‌ای می‌تواند مخاطب را با تحولات سنت دنیاله‌نویسی آشنا کند. نظر به اهمیت حماسه ابومسلم‌نامه، مهم‌ترین دستاورد تحقیق اخیر در شناسایی و معرفی دومین بخش از حماسه زمجی‌نامه به عنوان روایت‌های پیرامونی ابومسلم‌نامه برجسته و جهت‌ساز است. در این جستار، مشخصات کتاب‌شناسی و متنی دست‌نویس بخش دوم زمجی‌نامه به طور علمی و جامع تشریح و در ادامه، ضمن بررسی عناصر داستانی بخش دوم زمجی‌نامه، گزارش مبسوطی از نقاط قوت و ضعف روایت ارائه شد. با توجه به ارزیابی به عمل آمده، به نظر می‌رسد تأخر زمانی پدید آمدن هر دو بخش زمجی‌نامه، سبب شده تا این حماسه از مختصات اصیل هسته مرکزی روایت ابومسلم‌نامه فاصله بگیرند.

منابع

- اذکایی، پ «سپستان» (۱۳۹۲). فهرست توصیفی نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه بوعلی سینا همدان. دو سالنامه اوراق عتیق کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۳، ۴۳۲-۲۸۹.
- اسفزاری، م. (۱۳۳۸). *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*. تصحیح م. امام. ج ۲. تهران: دانشگاه تهران.
- بیهقی، ع. (۱۴۰۰). *تاریخ بیهق*. تصحیح س. ساکت. تهران: میراث مکتوب.
- خلف تبریزی، م. ح. (۱۳۴۲). *برهان قاطع*. تصحیح م. معین، ج ۲، تهران: ابن سینا.
- دهخدا، ع. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. زیر نظر م. معین و س. ج. شهیدی. ج ۹. تهران: دانشگاه تهران.
- زمجی‌نامه: روایت خراسان (۱۴۰۰). تصحیح م. باقری. مشهد: کتیبه میراث شیعه.
- سادات ناصری، ح. (۱۳۵۳). *سرآمدان فرهنگ و تاریخ ایران در دوره اسلامی*. تهران: شورای عالی فرهنگ و هنر، مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی.
- شاردن، ژ. ش. (۱۳۷۴). *سفرنامه شوالیه شاردن*. ترجمه ا. یغمایی. ج ۴. تهران: توس.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۱۰، شماره ۴۷، آذر و دی ۱۴۰۱

صدرایی خویی، ع. (۱۳۸۳). فهرست نسخه‌های خطی فارسی انستیتو نسخه‌های خطی ترکمنستان - عشق‌آباد. قم: کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی و گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی.

طرطوسی، ا. (۱۳۸۰). ابومسلم‌نامه، تصحیح ح. اسماعیلی. ۴ ج. تهران: قطره، معین و انجمن ایران‌شناسی فرانسه.

محبوب، م. (۱۳۸۷). ادبیات عامیانه ایران (مجموعه مقالات درباره افسانه‌ها و آداب و رسوم مردم ایران). به کوشش ح. ذوالفقاری. تهران: چشمه.

محبوب، م. (۱۳۷۵). ابومسلم‌نامه، سرگذشت حماسی ابومسلم خراسانی. ۳. ایران‌شناسی، ۴، ۷۱۷-۷۳۷.

محبوب، م. (۱۳۶۸). ابومسلم‌نامه، سرگذشت حماسی ابومسلم خراسانی. ایران‌شناسی، ۴، ۶۹۱-۷۰۴.

محبوب، م. (۱۳۶۸). ابومسلم‌نامه، سرگذشت حماسی ابومسلم خراسانی. ایران‌شناسی، ۳، ۴۸۰-۴۹۵.

المعجم المفهرس للمخطوطات العربیة و الإسلامیة فی طشقند عاصمہ جمهوریة اوزبکستان. (۲۰۰۱). المجلد الحادی عشر، طبعه الاولى. بیروت: شرکه المطبوعات للتوزیع و للنشر.

منزوی، ا. (۱۳۶۲). فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. ج ۱. ۶. اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

وارس بخاری، م.، و طرسوسی، ا. (۱۳۹۸). مسیب‌نامه. تصحیح م. جعفرپور. ۳ ج. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار و سخن.

یاقوت حموی، ی. (۱۹۹۵). معجم البلدان. ج ۳. بیروت: دار صادر.

موجانی، ع.، و امریزدان، ع. (۱۳۷۷). فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی شرق‌شناسی و آثار خطی تاجیکستان. زیر نظر ع. موجانی، ع. بهرامیان، ج. نذریف و ا. علیمردان. ج ۲. تهران: کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی، با همکاری دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

متن‌شناسی دست‌نویس منحصر به فرد بخش دوم حماسه زمجی‌نامه ..... میلاد جعفرپور و همکار

نقیسی، ع. (۲۵۳۵). فرهنگ نقیسی. ج ۳. تهران: خیام.

نوشاهی، ع. (۱۳۹۰). فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور پاکستان. ج ۲. تهران: میراث مکتوب.

هدایت، ر. (بی‌تا). فرهنگ انجمن‌آرای ناصری. تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.

References

- Al-Mu'jam al-Mufares of Arabic and Islamic manuscripts in Tashkent, the capital of the Republic of Uzbekistan* (2001). The 11th vol. 1st pub. Al Mahabbat Company for Publishing.
- Azkaei, P. (2013). A list of written manuscripts of the central library of Abu Ali Sina university. *Two Calendars of Antique Papers Library, Museum and Document Center of the Islamic Council*, 3(3), 289-432.
- Bagheri, M. (ed.) (2021). *Zamji-Nāmeḥ: a narrative of Khorāsān*. Katibeye Miras Shia'a.
- Beyhaqi, A. (2021). *Beyhaq history* (edited by Salman Saket). Miras e Maktoob.
- Chardin, J. (1985). *A memoir of Jean Chardin* (translated into Farsi by Iqbal Yaghmaei). Toos.
- Dehkoda, A. (1988). *Loghat Nāmeḥ* (edited by Mohammad Moein and Seyed Jafar Shahidi). University of Tehran.
- Esfazari, M. (1959). *Ruzat al-Janaat fi Usaf Madina Heart* (edited by Mohammad Kazem Imam). University of Tehran.
- Gaillārd, M. (2012). Un asocial singulier: Aḥmad-e Zamji 'le fou' figure marquante de l'Abu Moslem Nāme. *Journal Asiatique*, 300(1), 139 - 169.
- Hedayat, R. (n.d). *Dictionary of Anjoman Aray of Naseri*. Kitabforooshi Islamiyye.
- Khalaf Tabrizi. (1963). *Burhan-i Qati* (edited by M. Moein). Ibn Sina.
- Mahjoob, M. (1986). Abu Muslim-Nā meḥ, the epic story of Abu Muslim Khorā sā n 3. *Iranshenasi*, 7(4), 717-737.
- Mahjoob, M. (1989). Abu Muslim-Nā meḥ, the epic story of Abu Muslim Khorā sā n 3. *Iranshenasi*, 2(3), 480-495.
- Mahjoob, M. (2000). Abu Muslim-Nā meḥ, the epic story of Abu Muslim Khorā sā n. *Iranshenasi*, 1(4), 691-704.

- Mahjoob, M. (2008). *Folk literature of Iran* (edited by Hassan Zolfaghari). Cheshme.
- Monzavi, A. (1983). *A list of Farsi written manuscript in Pakistan*. Markaz Tahghighate Farsi Iran Va Oakistan.
- Moojā ni, A. (1998). *A list of Farsi written manuscript in Institute of manuscripts of Tajikistan*. Ayatollā h Marashi Najafi Library & Study center of central Asia and The Caucasus of ministry of foreign affairs.
- Nafisi, A. (2535). *Dictionary of Nafisi*. Khayyam.
- Noshā hi, A. (2011). *Catalogue of Persian manuscripts of the central library of Punjab university*. Miras e Maktoob.
- Sādat Nāseri, H. (1974). *Leaders of Iranian culture and history in the Islamic period*. Supreme Council of Culture and Arts, Center for Cultural Studies and Coordination.
- Sadrāei Khoei, A. (2004). *Catalouge of Persian manuscripts of the institute of manuscripts of Turkmenistan – Ashgabat*. Ayatollā h Marashi Najafi Library & Ganjineye Jahani Makhtootate Islami.
- Tarsusi, A. (2001). *Abu Muslim-Nāme* (edited by Hossein Esmā eili). Moein, Qatreh & the French Iranian Studies Association.
- Wares Bukhā ri, M., & Tarsusi, A. (2019). *Musayyab-nāme* (edited by Milā d Jafarpour). Dr Mahmoud Afshar Foundation Endowment and Sokhan.
- Yaqut Hamvi, Y. (1995). *Mojam al-Beldā n*. Dar Sadir.